

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2026/1

Szakmai védnökök
Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

Szerkesztők
Bozsoki Petra
Kucserka Zsófia
Laczkó András
Pálffy Eszter
Pap Balázs
Szatmári Áron

Az idegen nyelvű rezümék nyelvi lektora
Maczelka Csaba

Tördelőszerkesztő
Pap Balázs

Borítóterv
Simor Kamilla

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi
Tanszék vezetője (7624 Pécs, Ifjúság útja 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

HAJDU ILDIKÓ

Auktorolvasás a jezsuita gimnáziumokban a 17. század derekán

Források Gyöngyösi István és Esterházy Pál retorikai műveltségéhez 9

KUCSERKA ZSÓFIA

Barátság és didaxis a *Fanni'* hagyományaiban 59

KRITIKAI LAPOK

LENGYEL IMRE ZSOLT

Derű és árny – avagy: kik voltak a Wohl nővérek?

Mészáros Zsolt, *Irodalom, sajtó, szalon a 19. század végén: A Wohl nővérek munkássága*, Bp., Ráció, 2025. 77

LACZHÁZI GYULA

Murányra fel!

Pálffy Eszter, *Századok szerelme: A murányi várfoglalás története és Széchy Mária alakja a 17–19. századi magyar irodalomban*, Bp., Reciti, 2024 (Irodalomtörténeti füzetek, 191). 87

FILLÉRTÁR

LENGYEL RÉKA

Egy kiadatlan verses enciklopédia a reformkori magyar tudományos nyelv peremén

Jacques Delille *Les Trois Règles de la nature*-je Sebestyén László fordításában 95

Sebestyén László: *[Előljáró Beszéd]* (Közzéteszi Lengyel Réka) 107

LUKÁCS LAURA KLÁRA

Kötélverőnő karddal

Louise Labé levele a lyoni hölgyekhez 119

Louise Labé M. C. D. B. L.-nak (Lukács Laura Klára fordítása) 129

LOVAS BORBÁLA

Mária Terézia és Körmöczy József

Egy unitárius halotti búcsúztató a katolikus uralkodó emlékére 131

Körmöczy József 1781-ben, az ádamosi unitárius templomban elmondott halotti búcsúztatója

Mária Terézia halála alkalmából (Közzéteszi Lovas Borbála) 139

A tanulmányok összefoglalói / Abstracts 151

A lapszám szerzői 153

Lengyel Imre Zsolt

Derű és árny – avagy: kik voltak a Wohl nővérek?

MÉSZÁROS Zsolt, *Irodalom, sajtó, szalon a 19. század végén: A Wohl nővérek munkássága*, Bp., Ráció, 2025.

Ha Mészáros Zsolt Wohl Jankáról és Wohl Stefániáról szóló monográfiáját egyetlen szóval kellene jellemezni, azt mondanám: *derűs* szövegről van szó. Ahogy a könyv tételmondatként olvasható passzusaiból is kiderül, a szerző alapvetően problémátlannak látja és láttatja mind hősei sorsát, mind az őket körülvevő társadalmi közeget: a nővérek munkássága, olvashatjuk, „a gazdasági és szellemi tevékenység összefonódásának pozitív példaként tűnik fel”, hiszen „a dinamikusan fejlődő könyv- és sajtópiacnak köszönhetően megélték” az általuk választott „író-értelmisségi” pályán. (28.) Hasonló hangvételű részleteket a monográfia számos pontjáról lehetne idézni: „a fúzióval mindenki jól járt” (161.) – vonja le például a tanulságot Mészáros annak kapcsán, hogy a Wohl nővérek saját lapja (*A Nők Munkaköre*) beolvadt az Athenaeum *Magyar Bazár* című kiadványába; Wohl Janka pedig, összegez később, „sikeres szerkesztői stratégiát valósított meg, amelynek köszönhetően mintegy harminc évig vezette a divatlapot” (228.), ráadásul „vezető szerepet” vívott ki „az életvezetési könyvek piacán” is. (143.) A szerző optimista hangoltsága történelemfelfogására is kiterjed: a „modernség” a könyvben egyértelműen pozitív implikációkkal bír, az ahhoz való kapcsolódás ténye elismerésként jelenik meg a szöveg hangsúlyos pontjain. Ami újabb, az jobbnak is tűnik egyúttal – ezt húzza alá az is, hogy Mészáros azt látszik legtöbbször értékelni a múltból, ami rokonítható valami későbbivel: Wohl Janka korai versei „a 20. századi lírafejemények, illetve a posztmodern elméletek felől válnak megközelíthetővé és figyelemre méltóvá” (38.); Wohl Stefánia *Aranyfűst* című regényének „értékét és újraolvasásának indokoltságát [...] a modern epikai törekvésekkel rokonítható narrációs megoldásai jelentik” (111.); a divatlapok „nyílt tér”-rovatainak elemzése során kiemeli, hogy azok „működése és funkciója párhuzamba hozható a mai online közösségi oldalak bizonyos szerveződései sajátosságaival” (178.), a körkérdéseket közlő rovat kapcsán pedig megjegyzi, hogy az „a modern celebritáskultúra korai sajtópéldájának tekinthető”. (180.)

Az efféle világszemléletre talán kevésbé hajlamos olvasónak azonban könnyen feltűnhet, hogy a derű megőrzését – ahogy gyakran lenni szokott – az esetleg zavaró tényezők elhanyagolása segíti elő: Mészároshoz nem különösebben foglalkoztatják sem a tárgyalt korszak vitái, konfliktusai és dilemmái, sem a történelmi fejlődés irányával kapcsolatban feltehető kérdések. A monográfia ennek megfelelően nemigen

él olyasféle módszerekkel, amelyek szükségszerűen elvezetnének ezen tényezőkhöz. Eszközkészletéből szinte teljesen hiányzik a morális vagy politikai alapú értékelés, de meglepően ritkán vállalkozik a releváns kortárs mezőket (vagy legalább néhány orientációs pontot) láthatóvá tévő kontextualizálásra vagy alaposabb szövegértelmezésre is. (Wohl Janka első kötetét követő szépirodalmi kísérleteit például egyetlen oldalnyi szöveg tárgyalja csupán – elismerten „csak az említés szintjén” [67.]; de érdemben nem szól a könyv Wohl Stefánia terjedelmes publicisztikájáról vagy *Éva* című elbeszéléskötetének számos darabjáról sem, és az *Egy szerelem életrajzá*ról szóló három és fél oldal [95–98.] sem jut túl a madártávlati bemutatáson.) Így sokszor láthatatlan marad az a tér, amelyben a főhősök mozognak, és jelentős mértékben hozzáférhetetlenek maradnak szándékaik, meggyőződéseik, elköteleződések. Ebből fakad meglátásom szerint a monográfia furcsa kettőssége: a források lenyűgöző gazdagságát megmozgató (több mint nyolcszáz lábjegyzetet és egy 35 oldalas bibliográfiát tartalmazó) szöveg végére érve egyfelől természetesen azt éreztem, rengeteg mindent megtudtam a Wohl nővérekről, ugyanakkor attól a benyomástól sem tudtam szabadulni, hogy továbbra sem vagyok képes pontos fogalmat alkotni róluk, és nem tudnám megmondani, hogy monográfusuk szerint tulajdonképpen *miféle* irodalom, *miféle* sajtó, *miféle* szalon is volt az övék.

Jellemzőnek gondolom a fentiek vonatkozásában például a „századvégi” magyar irodalom megítéléséről szóló fejezet (I. 1.) azon bekezdését, amely Ignotus egy 1902-es cikkét idézi, ahol a szerző „mint egy letűnt korszak képviselőiről” beszél Wohl Jankáról és nemzedéktársairól, és – Mészáros összefoglalása szerint – „az évtized irodalmi teljesítményeit műkedvelő kategóriába sorolja”. (24.) A monográfus, miután meghökkenésének ad hangot, hogy *A Hét* szerzője éppen a Wohl–Justh-kör „kozopolita” jellegét látszik kifogásolni, így értelmezi a tárgyalt szöveget: „Ignotus kritikája jól szemlélteti a nemzedéki reakciót, az elődöktől való megkülönböztetés igényét, a magát korszerűnek és újnak beállító attitűdöt, más szóval a modernségek heterogén, egymással versengő, egymást kirekesztő jellegét.” (24.) Ez a szakasz, miközben látszólag a különféle irányzatok küzdelmére hívja fel a figyelmet, a mindenkor generációváltások pusztá illusztrációjaként kezeli Ignotus idegenkedését – amivel egyrészt némileg el is jelentékteleníti azt, másrészt annak specifikumairól ezután nem derül ki semmi. Holott nyilvánvaló, hogy Ignotus és Wohl Janka nem csupán két eltérő generáció, hanem két alapvető jelentőségű, nagyon különböző irodalom- és nyilvánosságfelfogás reprezentánsai is. Ignotus ideálképe már az 1890-es években is az őszinte, megkötöttségektől mentes, potenciálisan szubverzív irodalom volt, legfőbb ellenfelei pedig azok a kapuőrfigurák voltak, akik az erkölcsre, a konvenciókra vagy a piaci igényekre hivatkozva nem biztosítottak fórumot az ilyesféle irodalommal kísérletezőknek, és így hátráltatták az Ignotus által szükségesnek vélt haladást. A *Magyar Bazárt* szerkesztő Wohl nővérek pedig éppen ilyesféle kapuőrök voltak, hiszen a lap összeállításánál, mint azt Mészáros is leszögezi, ügyelniük kellett arra, hogy azt „fiatal lányok is kezükbe vehessék”, vagyis „megfeleljenek a korban elvárt hajadoni erényeknek”. (206.)

Ignotus vonatkozó írásainak törekvése végeredményben a *valódi* irodalom kategóriájának leszűkítése volt, kizárva abból az elvárásokat kielégítő, megrendeléseket teljesítő, (kvázi-)áruszerűen termelt műveket – ilyen módon igyekezett elősegíteni az önelvű (vagy önkéntelen) módon alkotó írók függetlenségének és tekintélyének növekedését a követelésekkel fellépő közönséggel és a nevükben eljáró szerkesztőkkel szemben. Ez a pozíció alighanem közelebb áll a szépirodalommal hivatásosan foglalkozók körében manapság uralkodó konszenzushoz, mint az, amelynek ellenében létrejött – és amelynek Wohl Janka praxisa meglehetősen látványos példáját nyújtja. A monográfiában ezt plasztikusan illusztráló epizódokról olvashatunk: Wohl levélben kapacitálta Szász Károlyt, hogy „az ide zárt képet” próbálja meg szoros határidővel „néhány színes strófában kifejezni” (164.); Czóbel Minkával lerövidítette-átdolgoztatta *Czinka Panna* című művét (216.), és hol költeményt rendelt tőle, „mely Mária Valeria főhercegnő nászára vonatkozhatnék” (221.), hol báli beszámolót (281.); Justh Zsigmond „egyik beküldött, három számra való novellája helyett ő írt valami egy számba illő elbeszélést, és fiatal íróbarátja nevét kanyarította alá” (220.); Bródy Sándor egy írását elhatárolódó-sajnálkozó kommentárral ellátva közölte (207.) és így tovább. Ezek a mai szemmel alighanem kissé hajmeresztőnek és többé-kevésbé megalázónak látszó esetek arra emlékeztetnek, hogy a jelenkori értelemben vett magasirodalmi intézményrendszert a *Magyar Bazár*-modell *ellenében* kellett kialakítani. Ezért gondolnám érdemesnek erőteljesebben hangsúlyozni, mint Mészáros teszi, hogy a „modernség” változatos irányú törekvések küzdelmében bontakozott ki – vagyis „a Magyar Bazár hozzájárulása az irodalmi modernséghez” (223.) nem értelmezhető pusztá addícióként, mint a monográfia helyenként sugallja. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy ne lenne fontos és releváns az a számtalan szempont, amit a kötet felsorakoztat azzal kapcsolatban, hogyan közvetített a *Magyar Bazár* (irodalmi és tágabban értve kulturális szempontból) újszerűnek ítélt tartalmat olvasói felé. Sőt azt sem jelenti, hogy ne érvelhetne valaki amellett, hogy – lévén a piac a kapitalista modernség meghatározó eleme – ne a magát a piactól és a közönség ítéleteitől függetleníteni igyekvő *Nyugatot* (és utódait), hanem a kereslethez a *Magyar Bazár*hoz hasonlóan eredményesen alkalmazkodó, mondánivalóját szélesebb körben disszeminálni képes lapokat tekintsük mintaszerűen modern intézményeknek, eljárásaikban pedig ne furcsaságot, hanem a kimenetel által igazolt fogásokat lássunk. Mészáros, aki a tartós piaci sikerre a látott módon végső érvként hivatkozik, Wohlt „a jó szerkesztő” ismérveivel rendelkező figuraként jellemzi (163.), akcióiról pedig minden rosszallás nélkül számol be, mintha ez utóbbi álláspontra helyezkedett volna. Elköteleződéseinek reflektálttá tétele és a két ízlés és irodalomfelfogás artikulált szembeállításának híján azonban nehéz pontosan látni ez ügyben.

E kérdéseket nem utolsósorban azért vélem fontosnak felvetni a monográfia kapcsán, mert mintha a piacnak ezzel a némileg idealizáló felfogásával lenne összefüggésben, hogy Mészáros nemigen időzik el a nővérek életének feszültségekről árulkodó mozzanatainál. Figyelemre méltónak gondolom például azt a Wohl Jankától származó levélrészletet, amely az egyik fejezet mottójaként jelenik meg,

ám értelmezés nélkül marad: „Moi – je me gaspille [elfecsérlem magam] – Semmihez sem jutok a folytonos journalizmus mellett! Kár – még volna mondani valóm.” (67.); ráadásul, mint a következő oldalról kiderül, Wohl „visszatérően” panaszkodott arról Justh Zsigmondnak, hogy „felőrli a szerkesztés napi gondja”. (68.) Érdeemesnek gondolom idézni továbbá Hevesi Lajos Wohl Stefániáról szóló nekrológjának egy olyan részletét, amellyel a monográfiában nem lehet találkozni:

„Ez a merész költői szellem húsz éven át írta a Magyar Bazár divatrészét. Az a szörnyű szöveg, melyben csaknem ugyanannyi a szám, mint a betű, az egész idő alatt egyetlen egyszer sem eredt más tollból. Mi sem tartóztatta vissza eme kötelességének pontos teljesítésétől, még utazás közben, Róma csodavilágában is megírta a hosszú jelentéseket a legújabb kézimunkákról, vagy a legsilányabb divatszeszéylekről. Betegsége sem változtatott ezen, s harmadfél nappal halála előtt, már-már elhomályosuló szemmel, még mindig ezt írta.”¹

Tanulságos ehhez még hozzáolvasni Wohl Janka *Emléklap* című bevezetőjének egy szakaszát a *Wohl Stephanie hátrahagyott iratai* című kötetből:

„A lelki szenvedés mindenkor megőriztette, megsemmisítette; ellenben bámulatot parancsoló, hősie erővel tűrte a testi kint, mit lenézett s legyőzött túlságba vitt kötelességérzete. Egy ízben, súlyos operáció után, felkötött balkarral, vánkosoctól támasztva, hatodnapra már írt. Élete utolsó hónapjaiban, a morfium áldott hatása alatt, térdein irónnal dolgoztatott szenvedélyesen, míg két nappal halála előtt a szó szoros értelmében, ki nem hullott reszkető ujjai közül az irón. Nem bírta tovább... A mig élek, üldözni fog a tekintet, mely akkor szemeiből előtört. A halálra sebzett lélek néma kétségbeesése szólt belőle. *Néma* kétségbeesése, mert egész hosszas betegsége alatt egyszer sem árulta el előttem vergődő lelkének töprengéseit. Az nap mondta nekem, mintegy már a végtelenbe néző szemekkel: »Ugy-e bár, mindig megtettem kötelességemet, még bénuló kézzel is?« s e gondolat idegnyugtatóan hatott reá.”²

A kötelességtudás által leállíthatatlan divaticskíró robottá változtatott Wohl Stefánia, az élete kényszerű elvesztegetése miatt kesergő Wohl Janka – ezek a monográfiában láthatatlanul maradó alakmások inkább tűnnek áldozatoknak, mint hősöknek.

Ebből a nézőpontból válhat némileg gyanússá az a magától értetődés, amellyel Mészáros a nővérek pályájának alakulását kezeli. A könyvnek a pályakezdő Wohl Jankáról szóló fejezeteiből számomra ugyanis az derül ki, hogy az idősebbik nővér

1 HEVESI Lajos, *Emléklap* = Wohl Stephanie hátrahagyott iratai, szerk. WOHL Janka, Bp., Athenaeum, 1891, II, 227–228.

2 WOHL Janka, *Emléklap* = Uo., I, XII.

eredetileg a legkevésbé sem arra a pozícióra aspirált, amelyet végül betöltenie adatott. Bár az elemzés konkrétan csak néhány kortárs női szerzővel hasonlítja össze Wohl teljesítményét, és közel sem elemzi kimerítően a *Wohl Janka költeményei* című, 1861-ben megjelent kötetét, az arról tett megállapítások nyomán nagyjából elképzelhetővé válhat, hol igyekezett szerzője saját helyét kijelölni. Wohl Janka, olvasható összefoglalásképpen, „művelt, képzett és öntudatos pályakezdő költő” volt, aki „a költészetre mint mesterségre és hagyományra tekintett, amit elsajátítani és meghaladni törekedett” (54.) – ez alapján arra következtethetünk tehát, hogy highbrow, önreflexív műveivel Wohl a kialakulóban lévő irodalmi mező autonóm pólusát célozta meg; és ezen pólushoz való vonzódásáról árulkodik közeli kapcsolata is a korszak szakmailag legmagasabbra becsült szerzőjével: „Arany életműve mindvégig meghatározó maradt az író Wohl Janka számára, amit követendő példaként közvetített a fiatalabb generációk számára.” (64.) Wohl költészete ráadásul a „transzgresszív” (40.) vonásokat sem nélkülözte, amit a kritikusai reakciókon túl világosan jelez például Arany levele, amelyben egy elkészült költeménye közzétételéről igyekezett őt nő voltára tekintettel lebeszélni. (35.) Ezt a szubverzív jelleget tanúsítja Wohl *Egy költőhöz* című verse is, amelynél viszonylag hosszan időz a monográfia – igyekezve eltávolítani azt egy leegyszerűsítő, bulvárosító olvasattól („nem válásra és vadházasságra kívánta rábírni Aranyt” [57.]), elismerve ugyanakkor, hogy a mű „túlfűtöttsége mai szemmel kétségekívül merésznek tűnik egy 19. századi női szerzőtől egy férfiköltő irányában”. (56.) Első kötetét követő műveiben pedig, amennyire az rövidke leírásuk alapján megítélhető, elszántan folytatni igyekezett határfeszegető tevékenységét: „*Keletiek / Keleti dalok* címmel olyan versciklusba kezdett, amely éppen a szenvedély női szempontú ábrázolását állította a középpontba” (67.).

A fentiek miatt azt gondolom, hogy mindenesetre kérdéseket vet fel a tény, hogy Wohl Jankával később a mező heteronóm térfelén – egy middlebrow lap lányos anyák érzékenységeire ügyelő szerkesztőjeként és „életmódról, viselkedésről, kozmetikáról szóló” (68.) könyvek szerzőjeként – találkozhatunk. Az átmenet egyes mozzanata a monográfiából megismerhetők ugyan, ám nem kapcsolódnak össze történetté. Az egyes elemeket a következőképpen narrativizáltam a magam számára: Wohl Janka nem rendelkezett megfelelő anyagi háttérrel ahhoz, hogy az alkotásnak szentelhesse életét, férjhez menni pedig nem akart vagy nem tudott. Habitusánál fogva (amelyet nyilván befolyásolt neme, részben zsidó gyökerű protestáns polgári környezete [20., 238.] és a szülői házban érvényesülő „önállóságra való nevelés” [28.]) feltétlenül szükségesnek vélte, hogy tisztas megélhetést biztosító pályát találjon; azt, hogy „en artiste” (68.) éljen, illetve hogy ápolásra szoruló édesanyját (241.) elhanyagolja, nem látta lehetségesnek. Mivel szülei nagy gondot fordítottak a taníttatására (27.), előbb nevelőnőként, később zongoratanárnőként tudott munkát vállalni (68.), majd megragadta az alkalmat, hogy testvére mellett *A Divat* szerkesztőjévé válhatott (159.), és így ismét közelebb kerülhetett az irodalmi élethez. Miután *A Divat* eladták alóluk, a nővérek saját lapot indítottak *A Nők Munkaköre* címmel, amely gyorsan viszonylag népszerűvé vált, de kellő saját tőke híján (161.) versenyképtelennek bizonyult – így azt felkínálták a kulturális piacot

egyre inkább leuraló nagy vállalatok egyikének, az Athenaeumnak. A cég *A Nők Munkakörét* beolvasztotta az annál alighanem populárisabb karakterű *Magyar Bazár*-ba (előbbi profilja nem ismerhető meg pontosan a monográfiából), a Wohl nővéreket pedig alkalmazottként kinevezte az összevont lap szerkesztőivé; szerződésük kikötötte, hogy állásuk megszűnik, ha az előfizetők száma egy megadott mennyiség alá csökken (162.) – egzisztenciájuk megóvása érdekében tehát ügyelniük kellett, hogy a lap folyamatosan megjelenessen, és olvasóik igényeit kiszolgálják, illetve ne bőszítsék fel őket semmivel. A tulajdonos egy megszabott összeget adott át a szerkesztőknek minden évben, amelyből ki kellett gazdálkodniuk a tiszteletdíjakat, a korrektúrákat stb. (161.); annak függvényében maradt tehát több vagy kevesebb pénz a nővéreknél, mennyi munkát voltak képesek maguk elvégezni. Mindezek fényében viszonylag világossá válhat, miért nem talált időt az alkotótevékenységre Wohl Janka, és miért körmölt cikkeket nyaralás közben vagy nagybetegen is Wohl Stefánia. Persze a nővérek sorsa a körülményekhez képest valóban viszonylag szerencsésen alakult, hiszen megtalálták a módját, hogy kulturális tőkájukat pénzzé, kapcsolatokká és (közvéleményformáló szereplőkként) némi hatalommá konvertálják – nem gondolom tehát teljesen jogosulatlannak azt sikertörténetként elmesélni. Pályájuk azonban meglátásom szerint egyúttal azt is demonstrálja, hogyan kényszeríti ki a gazdasági tőke hiánya a lemondást a szabadság, az autonómia mind több aspektusáról a megélhetés érdekében.

A monográfiát kissé egyoldalúnak gondolom tehát abban az értelemben, hogy tárgyat jobbra csak az egyéni boldogulás nézőpontjából szemléli, és nem sokat foglalkozik strukturális kérdésekkel. Meggyőződésem, hogy mind a Wohl nővérekről, mind általában a moderniségről többet lehetne megtudni ezt a két aspektust dialektikus módon egyszerre érvényesítve. Ez az egyoldalúság annyiban ugyanakkor adekvátnak mondható, hogy, úgy tűnik, hasonló szemléletmód jellemezte magukat a Wohl nővéreket is. Igen tanulságosnak gondolom e probléma kapcsán *A Nők Munkaköre* előfizetési felhívását³ (a monográfia nem idézi), amely ezzel a mondattal kezdődik: „Míg a nők Amerikában és Angliában választási jogra, a kormány élére törekszenek, míg nagyhangzú beszédek tartanak a dolog egész eddigi rendjét fel akarják forgatni, hogy ezen romokon társadalmi légvéraikat felépíthessék: addig Magyarország szerényebb leányai lassan, de sikeresen működnek a valódi szabadság, azaz: a nemes önállóság nagy munkáján.” A felhívás ezt követően a „Nőképző-egylet”, a „Gazdasszonyok egylete” és a „Nőipar-egylet” a nőképzést és ezáltal a női munkavégzést fejlesztő-elősegítő tevékenységére utalva jelenti ki: „Így emancipálnak a magyar nők!” A nővérek emancipációs stratégiájának lényege tehát egyfelől az elzárkózás volt a társadalom szervezett, átfogó, radikális átalakításától, másfelől a fennálló körülményekhez való alkalmazkodás hirdetése és az adott lehetőségek megragadásának elősegítése. Mészáros a *Magyar Bazár* hasonló szellemében íródott beköszöntőjét idézve (egy jellemző részlet: „nem követelünk jogegyenlőséget, hanem munkára serkentünk”) utal ugyan álláspontjukra, de azt evidenciaként

3 Lásd pl. *Irodalmi hírek*, Budapesti Közlöny, 1872/182, 1456.

kezelve nem látszik neki túl nagy jelentőséget tulajdonítani: „Ugyanakkor a politikai értelemben vett emancipációval óvatosak voltak, s ezzel nem álltak egyedül, mivel a hazai nőkérdéssel foglalkozók körében általánosan az a nézet uralkodott, hogy őrizkedni kell minden túlzástól, amely alatt legfőbbképpen az egyenjogúság követelését értették.” (195.) A fentebbiek fényében – elvégre a „romok” és a „légvárak” említése a pusztítás és az örűtség képzetkörét kapcsolta a kritizált irányzathoz – én az „óvatos” kifejezést valamelyest félrevezetőnek gondolom: aktív szembenállásról, világosan artikulált politikai ellentétéről lenne talán érdemes inkább beszélni. Ennek komolyan vétele nélkül, azt hiszem, nehéz pontosan megragadni a nővérek eszmétörténeti pozícióját. A monográfia számos példával illusztrálja a *Magyar Bazárban* megjelenő liberális jellegű törekvéseket, azt, ahogyan a lap síkra szállt „a nők számára rendelkezésre álló munkakörök kiszélesítése és a női keresetképeség előmozdítása mellett” (198.), de nemigen hangsúlyozza, hogy mindez egy konzervatív jellegű keretbe illeszkedett. Ez utóbbi momentum pedig feltételezhetően szerepet játszott abban is, hogy a huszadik század elején a Wohlék által leszólt törekvéseket folytatni kívánó Feministák Egyesülete miért nem szerepeltette a nővéreket a „felvállalt elődök” sorában, amit a monográfia némileg tanácstalanul tesz szóvá. (15.) Ismét csak: a könyv derűs megállapításaihoz érdemesnek tűnik a vizsgált jelenségek másik oldalát is hozzáképzelní, a teljesebb kép érdekében. Egyetlen példa: egyfelől, mint Mészáros írja, a *Magyar Bazár*hoz hasonló „jól szerkesztett lap”-ok „az anyagi juttatások, a felhívások és a részvételre, megnyilatkozásra buzdító rovatok révén” „virtuális közösséget” (181.) hoztak létre – ez nyilván fontos és jótékony hatású volt az individualizálódás útján elindult társadalomban élő nők számára; másfelől viszont a lap elhatárolódott attól, hogy politikai hatóerővel bíró, valós közösséget próbáljon létrehozni, olvasóit a munkaerőpiaci lehetőségekért versengő egyénekként szubjektívalva pedig alighanem az individualizálódást is inkább csak erősítette.

A konzervativizmus kapcsán érdemes megjegyezni, hogy az nem csupán a nőkérdés vonatkozásában látszik jellemezni a Wohl nővéreket. Így ír például Wohl Stefánia *Egy híres nemzetgazdász utilevelei* című 1884-es könyvkritikájában:

„De ki is merné tagadni, hogy az ősz államférfi kijelölte azt a középutat a demokraták túlzásai és a megszeppent arisztokraták ráklépése között, melyre minden alkotmányos államnak majd egykor rá kell térnie, ha lételevél gondol. A ki ennek szükségében kételkedik, az olvassa el az utolsó tíz év összes parlamenti tudósításait s választási bulletinjeit. Ha ezen olvasmánytól meg nem bolondul – mi éppen nem valószínűtlen – okvetlenül fel fog végre kiáltani: Éljen az öreg Minghetti! Igaza van.”⁴

Wohl annak a Minghettinek az álláspontjával azonosítja ilyen módon magát, akitől a megelőző bekezdésekben ilyesmiket idézett:

⁴ WOHL Stefánia, *Egy híres nemzetgazdász utilevelei* = Wohl Stephanie hátrahagyott iratai, i.m., II, 100–101.

„a parlamenti rendszer azzal, mit »általános szavazatjognak« neveznek, a szabadság, a rend, a valódi civilizáció vesztét jelenti [...]. Igen, a társadalom a demokrácia felé halad, azon értelemben, hogy az egyes osztályok kiváltságai megszűntek, hogy minden kormánynak feladatává kell, hogy váljék a gondoskodás mindenkinek, de főképp a legszegényebbeknek jólétéről; hogy az út nyitva áll mindazoknak, kik haladásra és emelkedésre képesek. [...] De vannak ezeknél is általánosabb és hatalmasabb erők, melyek a társadalmi rendet oly irányba fogják terelni, melynek végpontja nem a tömeg, de a választékosság uralma lesz. [...] mindent újjá kell alkotnunk, a majoritást szemmel tartva, de az újjáalkotó a minoritás legyen! [...] A haladás két nagy előmozdítója a tudomány és a tőke, s mégis olyanoknak kezébe adják a kormányt, kik sem tőkével, sem tudománnyal, de még ítélő tehetséggel sem bírnak. [...] a demokrácia kormányzatát a szellemi arisztokráciára kell bízni. Franciaországban igen helyesen mondták: *Tout pour le peuple, rien par le peuple!* (Mindent a népnek, semmit a nép által.)”⁵

Ezt a cikket, amelyre Mészáros nem hivatkozik, azért gondolom fontosnak, mert meglehetősen világossá teszi, hogy Wohl Stefánia számára fontosak voltak a politikai kérdések, és határozott meggyőződéseik voltak – ez a dimenzió viszont szinte teljesen hiányzik a monográfiában megalkotott portréjából.

Az itt megfogalmazott, a „kasztkiváltságok”-at elutasító, de a tömegek és a „nagy szavú szónok”-ok iránt bizalmatlan, a rendezett fejlődést mindenek fölé helyező álláspont ráadásul, számomra úgy tűnik, alapvető hatást gyakorolt Wohl nagyregényének, az *Aranyfűst*nek a koncepciójára is. Ezt a művet Mészáros megítélésem szerint túlzott elszánással igyekszik elemzésében a – pontosabban nem körvonalazott – „modern epikai törekvésekkel” rokonítani. Igazán csak azon részletei látszanak lelkesíteni, amelyek alapján „a nem lineáris történetmeséléssel és időkezeléssel, valamint a szubjektum töredékességével és változékonyságával” kapcsolatos megállapításokat tehet; a „közéleti vonatkozások”-kal és a „társadalomábrázolás”-sal kapcsolatban átfogó interpretációvá nem szerveződő témakatalógust olvashatunk csupán. (111.) Saját olvasástapasztalatom alapján viszont úgy látom, hogy ehhez a modernné olvasáshoz az *Aranyfűst* szövegének túl nagy hányadától kellett eltekinteni, és éppen a regény jellegadó poétikai tulajdonságait (a szereplők jellemét zárt és áttekinthető képletként értelmező, az eseményeket magyarázó kommentárral kísérelő elbeszélő; világnézeti különbségeket reprezentáló konfliktusok; példabeszédyszerűen szerveződő, a bűnhődést és boldogulást határozott irányzatossággal kiosztó cselekmény stb.) kellett háttérbe szorítani. Szerintem az *Aranyfűst* inkább Takáts József tézisének lehetne kiváló illusztrációja: „Noha tudom, hogy ennek a 19. században, a romantika után másként kellene lennie, mégis, úgy látom, sokkal erősebb a didaktikus, a példázatos, az allegorikus – vagy általánosan fogalmazva: a célzatos – összetevő jelenléte az akkori irodalomban, mint amennyit a bevett fej-

⁵ Uo., 97–99.

lődéstörténeti elbeszélés megengedne.”⁶ Takáts csal egyetértve én sem hiszem, hogy – főleg egy alapvetően történetírói szemléletmódú monográfiában – dehonesztáló lenne amellett érvelni, hogy egy szerző az epikus forma lehetőségeit meggyőződései, világértelmezése közvetítése-népszerűsítése céljából igyekszik kihasználni, és azok minél világosabb rögzítése érdekében tesz erőfeszítéseket. Azt, hogy az *Aranyfűst* elnyerhetné a helyét protomodern műként egy huszadik-huszonegyedik századi szempontok alapján szerveződő esztétikai kánonban, mindent egybevéve illúzió-nak gondolom. Olyan illúzió-nak, amely feleslegesen állja útját, hogy megértsük, mi volt a jelentősége a regénynek mint beszédcselekvésnek az eredeti kontextusában. Ez utóbbira viszont nagy szükség lenne ahhoz, hogy valóban rekonstruálni tudjuk, milyen problémákon gondolkodott, milyen eszmékért küzdött, milyen dilemmák-nál akadt el Wohl Stefánia, vagyis hogy pontosabb képünk legyen arról, ki is volt ő valójában; és hogy pontosabb képünk legyen arról, milyen is volt az irodalom „a 19. század végén”, mi célból alkották, mire használták azt (megérthető-e például enélkül Wohl és a szintén igencsak „célzatosnak” tűnő műveket alkotó Justh Zsigmond szövetsége?).

A konzervativizmus, illetve általában a politikai pozíciók kérdésével végül azért is érdemes foglalkozni, mert a Wohl nővérek szalonjának helyiértékét is segíthet meghatározni. Mészáros a források széles körét megmozgatva aprólékosan rekonstruálja a szalon kereteit, vendégkörét, programjait – és megsejthetővé teszi, mennyire nem csupán szórakozást jelentett a nővérek (főleg, utóbb pedig egyedül Wohl Janka) számára annak működtetése. Mennyi műveltségre, emlékezőtehetségre, leleményességre és tapintatra lehetett szüksége, hogy alkalomról alkalomra biztosítsa „az élénk és művelt eszmecserét” (236.), és hogy az esték jó hangulatban, a botrány és az unalom szélsőségeit elkerülve teljenek el. Ez a nyugodt meder ugyanakkor felvet bizonyos kérdéseket, amelyeknek nem találni nyomát a monográfiában. A visszaemlékezésekből kiderül, hogy Wohléknál „művészek, írók és felső körök érintkeztek egymással” (254.), és hogy Wohl Janka „sok szegény muzsikust, festőt, író-t jut-tatott társasága révén kenyérhez” (253.), mert „csak zörgetnie kellett a hatalmasok ajtaján” (254.). Ám hogy elnyerhessék a vagyonnal-hatalommal bíró vendégek jóindulatát vagy támogatását, és ne idegenítsék el őket, e művészeknek nyilvánvalóan szalonképesnek kellett lenniük a szó minden értelmében. A Wohl-szalont tehát annak inherens szabályai és házigazdái preferenciái okán egyaránt olyan nyilvános-ságtérként lehet csak elképzelni, amelyben nemigen jelenhettek meg különösebben felforgató eszmék és habitusok; alighanem erre utalt Komlós Aladár, amikor – tény-szerű értelemben némileg félrevezetően, de politikai indulatában informatív mó-don – úgy fogalmazott, hogy Wohlék „az arisztokráciához” asszimilálódtak. (257.) Nem szükséges kétségbe vonni, hogy a Wohl nővérek saját nézőpontjából szalonjuk „a szellem köztársaságának eszméjét testesítette meg” (235.), ám érdemesnek látom hozzáképzelní ehhez, hogyan is gondolkodtak a demokrácia ideális formájáról és korlátairól. Bár a monográfia nem utal rá, nyilvánvaló, hogy a 19. század végén a

6 TAKÁTS József, *A tanítás rehabilitálása = Uő, Másik mitológia: Tanulmányok a 19. század ma-gyar irodalmáról*, Bp., Ráció, 2024, 13.

szellemi köztársaság koncepciójának ennél jóval radikálisabb, a vagyonnal-hatalommal bíróknak való megfelelést határozottabban visszautasító változatai is forgalomban voltak már – ezeknek a lassanként Magyarországon is meghatározóvá váló eszméknek a nézőpontjából az efféle szalonok „civilizáló szándék”-a (235.) alighanem a kultúra domesztikálására, lefojtására, ártalmatlanítására tett kísérletnek mutatkozott; erről látszik árulkodni Ignotus idézett cikkének megfogalmazása is: „Finom, pötyögtetett megbeszélések, légies eszmecserék, melyek után mind a két fél nyereség és veszteség nélkül megy tovább.” (24.) Történeti perspektívából persze nem a szalon működésének kritikáját gondolnám szükségesnek, hanem annak tudatosítását, hogy az egy sajátos célzatú, politikailag korántsem semleges intézmény volt, amelynek „közönség-, ízlés- és magatartásformáló szerep”-ével (235.) szükségszerűen kerültek szembe (nem pusztán nemzedéki, hanem ideológiai alapon) mindazok, akik másfajta kultúra- és társadalomfejlődést gondoltak optimálisnak. A modernség bizonyos más – radikálisabban demokrata, plebejus, szocialista stb. – arculatai tehát, ismét csak, a Wohl-féle modell *ellenében* formálódhattak ki.

Mészáros Zsolt nagy szolgálatot tett azzal, hogy a Wohl nővérek életművét (persze mások, elsősorban Fábri Anna, Borbíró Fanni, Török Zsuzsa nyomán vagy mellett) visszahelyezte a 19. századi kultúrtörténet térképére, és a monográfiaírás gesztusával nyomatékosítva tette világossá, hogy e korszak aligha érthető meg anélkül, hogy alakjukat és összefüggéseiben szemlélendő irodalmi, sajtómunkás és szalonszervezői tevékenységüket értelmezni próbálnánk; ezt az értelmező munkát pedig azzal is elősegítette, hogy figyelemre méltó mennyiségű, könyvtárak és levéltárak mélyéről összegyűjtött adalékokra hívta fel a figyelmet. Az ismeretlenségből, a vélelmezett irrelevanciából visszahozni szerzőket sosem egyszerű feladat – erre gondolva könnyen érthetővé válik a könyvre jellemző pártoló-propagáló attitűd főhőseivel szemben; ez azonban, mint ahogyan a fentiekben érveltem, pozíciójuk homályba burkolásán és állásfoglalásaik neutralizálásán keresztül végeredményben ellene hat igazán alapos megismerésüknek. Az *Irodalom, sajtó, szalon a 19. század végén* tehát remélhetőleg csupán egy fontos állomásnak fog bizonyulni a témára irányuló vizsgálódások folytatódó történetében.